

De nieuwtestamentische canon – wat er wel en niet in kwam

Riemer Roukema

Verschenen in: *Herademing. Tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek* 14 (juni 2006), 27-32

Het thema van de canon van het Nieuwe Testament heeft een nieuwe actualiteit gekregen sinds er allerlei vroegchristelijke geschriften zijn teruggevonden die door de kerk van de eerste eeuwen van de jaartelling niet als gezaghebbend zijn erkend. Het bekendste van deze nieuw bekend geworden werken is het Evangelie van Thomas, dat meer dan honderd spreuken en gelijkenissen op naam van Jezus bevat. Andere oude geschriften die pas in de twintigste eeuw weer toegankelijk zijn geworden – hoewel soms in sterk gehavende vorm –, zijn bijvoorbeeld het Evangelie van Maria (bedoeld is: Maria Magdalena), het Evangelie der Waarheid, het Evangelie van Filippus en het Geheime Boek van Johannes. Het wachten is nog op de publicatie van de onlangs opgedoken fragmenten van het Evangelie van Judas. Van al deze geschriften geldt dat zij niet echt door Jezus' leerlingen Thomas, Maria Magdalena, Filippus, Johannes en Judas zijn geschreven, maar dat zij door latere, onbekende auteurs op hun naam zijn gesteld. De meeste van deze geschriften zijn afkomstig uit de gnostische variant van het christendom. Uit de fragmenten van het Evangelie van Maria is dat echter niet ondubbelzinnig af te leiden, en ook over de gnostische achtergrond van het Evangelie van Thomas zijn de meningen verdeeld. Enkele oude niet-gnostische geschriften die al in de negentiende eeuw zijn ontdekt, zijn het Onderwijs van de Apostelen, dat handelt over de levensstijl en de liturgie van de christelijke gemeente (de *Didache*), en een fragment van het Evangelie van Petrus over Jezus' lijden, dood en opstanding.

Afgezien van de vroegchristelijke geschriften die in de laatste eeuwen weer aan het licht zijn gekomen, is er ook een omvangrijke literatuur die in de eerste eeuwen door christenen is gelezen en gewaardeerd en die de eeuwen door min of meer bekend is gebleven, zonder dat die echter in de nieuwtestamentische canon is opgenomen. Deze geschriften van heel diverse herkomst roepen de volgende vragen op:

1. Op grond van welke criteria heeft de 'katholieke' kerk destijds bepaalde boeken wel en andere niet geaccepteerd om te worden gelezen en uitgelegd in haar samenkomsten en catechetisch onderricht?
2. Over welke wel geaccepteerde nieuwtestamentische geschriften heeft aanvankelijk onzekerheid bestaan?
3. Hoe is dit selectieproces verlopen?

De apostolische regel van het geloof

In het algemeen heeft de kerk in de eerste eeuwen ruimhartig gebruik gemaakt van allerlei geschriften over Jezus en de apostelen, van – al dan niet authentieke – brieven die op naam van de apostelen en hun leerlingen stonden, en van verscheidene 'openbaringen'. De kerk had tot het einde van de vierde eeuw geen algemeen geaccepteerde, precies afgebakende canon van gezaghebbende vroegchristelijke geschriften, maar zij accepteerde die geschriften en tradities die strookten met de mondeling overgeleverde 'regel van het geloof', ook genoemd de 'regel der waarheid', de 'kerkelijke regel', de 'kerkelijke en apostolische traditie' of de 'apostolische prediking'. Hoewel deze 'regel' (*kanôn* in het Grieks, *regula* in het Latijn) mondeling werd overgeleverd, hebben diverse kerkvaders haar toch, met allerlei variaties, in hun werken geciteerd, zodat wij een goed beeld hebben van wat zij behelsde. Zij komt in grote lijnen overeen met wat nu bekend staat als de apostolische geloofsbelijdenis en bevat het orthodoxe geloof van de katholieke kerk. In die 'regel' gaat het kort over God de Schepper

van hemel en aarde, over zijn Woord en Zoon die is vleesgeworden in Jezus Christus, die is verwekt door de Heilige Geest en geboren uit de maagd Maria, over Jezus' prediking, dood, opstanding en hemelvaart, over de Heilige Geest en over de uiteindelijke opstanding van de doden. Voor zover vroegchristelijke geschriften met de 'apostolische prediking' overeenkwamen, werden zij in de kerk in principe welwillend gebruikt. Even afgezien van wat later het Nieuwe Testament is geworden, las men met waardering de brief van Clemens van Rome aan de gemeente te Korinte, de brieven die Ignatius van Antiochië op weg naar het martelaarschap heeft geschreven, de brief die op naam staat van Barnabas, en het boek getiteld de Herder van Hermas, waarin Hermas van Rome gewag maakt van zijn visioenen en van de opdrachten en verklaringen die hij kreeg van een engel genaamd de Herder. Deze geschriften stammen ruwweg uit de eerste helft van de tweede eeuw (de brief van Clemens is zelfs iets ouder). Soms gebruikte men andere evangeliën dan de bekende vier, zoals het evangelie van Petrus, dat van de Nazorenen, van de Egyptenaren, en andere, ook wel mondeling circulerende overleveringen over Jezus. Men las allerlei apostelverhalen, zoals de Handelingen van Paulus en Thecla (met daarin Paulus' derde brief aan de Korintiërs), de Handelingen van Petrus, van Johannes, van Andreas, van Thomas, en de boeken over de reizen die Clemens van Rome in het gevolg van Petrus zou hebben gemaakt. Een brief op naam van Paulus aan de Laodicezen is in de westerse kerk wijd verbreid geweest. Er was een Openbaring op naam van Petrus en een aan Paulus toegeschreven Openbaring (misschien van omstreeks 400); deze openbaringen bevatten beschrijvingen van de hemel en de hel en zijn zeer populair geweest.

Deze werken – en er zouden er véél meer opgesomd kunnen worden – werden niet allemaal in alle gemeenten gelezen, maar in principe stonden de meeste kerkleiders en gelovigen die uitgingen van de zojuist genoemde apostolische regel van het geloof er vrij onbevangen – om niet te zeggen: naïef – tegenover. Clemens van Alexandrië (eind tweede, begin derde eeuw) spant de kroon in het breed citeren uit vroegchristelijke – soms zelfs 'kettters' gekleurde – geschriften.

Toch werd er ook wel eens een elders gewaardeerd boek afgewezen. Omstreeks 200 verwerpt Tertullianus van Carthago de Handelingen van Paulus en Thecla, omdat bekend was geworden dat dit geschrift was samengesteld door een priester uit Klein-Azië en omdat sommigen met een beroep op Thecla aan vrouwen wilden toestaan de doop te bedienen. Later in zijn leven wijst Tertullianus de Herder van Hermas af omdat dit boek naar zijn mening een te mild oordeel over zware zonden bevatte. Na aanvankelijke instemming keurt Serapion van Antiochië (eind tweede eeuw) het evangelie van Petrus af omdat het niet echt door Petrus was geschreven en onorthodoxe opvattingen over Jezus zou weergeven. Uiteraard had het feit dat sommige kerkvaders een geschrift afwezen, niet vanzelf tot gevolg dat alle gelovigen van hun gemeente of bisdom zich ook aan dit oordeel conformeerden.

De algemene welwillendheid tegenover geschriften die in de lijn van de apostolische geloofsregel stonden, bracht echter niet met zich mee dat uit al deze boeken dan ook in de kerkdiensten werd voorgelezen, maar er kon in preken en boeken wel instemmend uit worden geciteerd. Een paar geschriften hebben eeuwenlang zagezegd op de nominatie gestaan om in de canon van het Nieuwe Testament te worden opgenomen. Dit betreft voornamelijk de brief van Clemens, de brief op naam van Barnabas en de Herder van Hermas. Toen het in de vierde en vijfde eeuw mogelijk werd, van perkament boeken te vervaardigen die alle toen gangbare nieuwtestamentische geschriften bevatten, werd de brief van Clemens, een tweede brief op zijn naam, de brief van Barnabas en de Herder van Hermas soms daarbij opgenomen. Vooral het vrij omvangrijke boek van Hermas heeft eeuwenlang hoog in aanzien gestaan, ongetwijfeld omdat men een hemels gezag toekende aan Hermas' beschrijvingen van zijn ontmoetingen met de engel. Andere overleveringen die staan opgetekend in niet-gecanoniseerde Handelingen en Openbaringen maken sinds de tweede of derde eeuw deel uit van het geloofsgoed van de orthodoxe en katholieke kerk.

Geschriften die uiteindelijk het Nieuwe Testament vormden

In de vierde en vijfde eeuw werd de ontwikkeling bevestigd die zich in de eerdere eeuwen al had afgetekend, namelijk de selectie van een bijzondere groep van 'gecanoniseerde' vroeg-christelijke geschriften die in de loop der tijd zijn samengevoegd tot het Nieuwe Testament. Het behoeft geen toelichting dat de kerkvaders van oordeel waren dat deze geschriften overeenstemden met de orthodoxe 'regel van het geloof'. Van een andere kant bezien was deze apostolische geloofsregel, behalve van de mondelinge overlevering, ook van dit soort geschriften afgeleid. Er bestond dus een wisselwerking tussen de formulering van de apostolische geloofsregel en de selectie van gezaghebbende boeken.

Van een groot aantal van de nieuwtestamentische geschriften geldt dat zij vanaf de laatste decennia van de tweede eeuw in de kerk een vanzelfsprekend gezag hadden, maar een deel ervan heeft die algemene erkenning pas later gekregen. De werken van Irenaeus van Lyon, Tertullianus van Carthago en het zogeheten Fragment van Muratori zijn belangrijke getuigen van deze ontwikkeling. Aan het einde van de tweede eeuw was er een breed gedeelde consensus over het bijzondere gezag van de vier evangeliën die op naam stonden van Matteüs, Lucas, Marcus en Johannes. Omstreeks 140 had Marcion van Sinope een geheel andere keuze bepleit; hij wilde zich voor de beschrijving van Jezus' leven en optreden beperken tot een verkorte, van oudtestamentische elementen ontdane versie van het evangelie van Lucas. Voor de gemeente te Rome, waartoe hij toen behoorde, was dit echter onaanvaardbaar. Anderen stonden afwijzend tegenover het evangelie van Johannes, vermoedelijk uit reactie op de opwekkingsbeweging van de Nieuwe Profetie (ofwel het Montanisme) die zich beriep op de in dit evangelie vermelde aankondiging van de *Paracleet* (de Geest; zie Johannes 14:16; 14:26; 15:26; 16:7). Sommigen wantrouwden het evangelie van Johannes omdat het nogal verschilde van de andere drie evangeliën. De kritiek op dit evangelie werd echter niet breed gedeeld en is weggeëbd. Zo werden de vier evangeliën in de kerk tot het fundament van haar kennis van en geloof in Jezus Christus. De overtuiging dat alleen deze evangeliën gezag hadden en dus door de Geest waren geïnspireerd, blijkt niet alleen uit de geschriften van de kerkvaders, maar ook uit amuletten van papyrus waarop de beginregels van deze vier evangeliën staan vermeld. Van andere, niet door de kerk erkende evangeliën zijn zulke amuletten niet teruggevonden. Kennelijk was men er niet zeker van dat die bescherming tegen het kwaad boden.

Ook de brieven van Paulus kregen in de loop van de tweede eeuw in de kerk een algemeen geaccepteerd gezag. De eigenzinnige Marcion had tien brieven van Paulus van veel oudtestamentische elementen ontdaan en samen met zijn verkorte versie van het evangelie van Lucas uitgegeven; opmerkelijk genoeg behoorden de brieven aan Timoteüs en Titus niet tot zijn collectie. Marcions kritiek op het Oude Testament ging echter diametraal in tegen de ontwikkelingen in de brede 'katholieke' kerk, die hem als een vreselijke ketter beschouwde.

Naar hedendaags inzicht zijn er zes brieven op naam van Paulus in het Nieuwe Testament opgenomen die mogelijk of zelfs hoogstwaarschijnlijk niet door Paulus zelf maar door leerlingen van hem zijn geschreven; dit zijn de brieven aan de Efeziërs, aan de Kolossenzen, de tweede brief aan de Tessalonicenzen en de brieven aan Timoteüs en Titus. Het is echter niet bekend of de vroege kerk het auteurschap van deze brieven heeft betwijfeld. Hooguit is hiervan te zeggen dat de reden waarom Marcion de brieven aan Timoteüs en Titus niet in zijn collectie heeft opgenomen, kan zijn geweest dat hij ze niet als paulinisch erkende, of zelfs dat hij ze nog niet kende. Afgezien hiervan geldt dat als deze zes brieven op naam van Paulus inderdaad niet door de apostel zelf geschreven zouden zijn, er geen sporen van enige discussie hierover zijn overgeleverd.

De anonieme brief aan de Hebreëen, die vaak met de brieven van Paulus geassocieerd is, is anders beoordeeld. In het westelijke deel van de kerk waren er in de derde eeuw aarze-

lingen over het apostolische gezag van deze brief. Vermoedelijk werden die aarzelingen vooral opgeroepen door Hebreëen 6:4-6, waaruit werd begrepen dat iemand die eenmaal als christen in de kerk was opgenomen en daarna afvallig was geworden, onmogelijk opnieuw tot bekering kon komen. Omdat christenen die in tijden van vervolging door de Romeinse overheid tijdelijk afvallig waren geworden, daarna vaak vol wroeging naar de kerk terugkeerden, waren de bisschoppen veelal geneigd deze afvalligen na boetedoening weer op te nemen. Sommige bisschoppen achtten de brief aan de Hebreëen op dit punt kennelijk te hardvochtig; in ieder geval werd zijn gezag niet algemeen erkend. Het feit dat de brief niet op naam van een apostel stond, droeg ongetwijfeld bij aan de vrijmoedigheid waarmee het geschrift her en der terzijde werd geschoven. In de loop van de vierde eeuw is de brief desondanks weer in het proces van canonisering opgenomen, wellicht omdat er toen een einde aan de vervolgingen was gekomen en het probleem van de acute geloofsafval derhalve was verdwenen.

Andere brieven kregen om andere redenen pas in de derde of vierde eeuw een breder gedeeld gezag, namelijk de brief op naam van Jacobus, de tweede brief op naam van Petrus, de tweede en derde brief op naam van Johannes en de brief op naam van Judas. Van enkele hiervan – bijvoorbeeld 2 Petrus – is bekend dat het auteurschap en dus hun betrouwbaarheid aanvankelijk omstreden waren. Anders dan in het geval van de brieven van Paulus zijn er ten aanzien van enkele van deze ('katholiek' genoemde) brieven dus wel sporen van een discussie overgeleverd. De eerste brief op naam van Petrus en de zogeheten Handelingen der apostelen werden sinds de laatste decennia van de tweede eeuw algemeen geaccepteerd. Over het apostolisch gezag van de Openbaring van Johannes heeft in de eerste eeuwen twijfel bestaan, hoewel dit geschrift niettemin populair was. De kwestie welke Johannes deze Openbaring had opgesteld – de apostel of iemand anders – werd van groot belang geacht. Was het boek niet van de apostel afkomstig, dan was er voor de sceptici des te meer reden om het niet als gezaghebbend te beschouwen.

Resoluut afgewezen geschriften

Er is ook een categorie vroegchristelijke geschriften die in geen enkel opzicht voor kerkelijke erkenning in aanmerking is gekomen. Het betreft dan werken waarvan de inhoud evident afwijkt van de apostolische geloofsregel die door de katholieke kerk als maatstaf werd gehanteerd. In gnostische geschriften werd God de Schepper, de Heer, de God van het gehele Oude Testament, doorgaans als een lagere godheid beschouwd en onderscheiden van de allerhoogste goede en genadige God van wie Jezus afkomstig zou zijn en die door Jezus was verkondigd. Marcion en zijn volgelingen deelden deze visie. Dit onderscheid tussen twee goden komt in tal van gnostische geschriften voor, zoals het Geheime Boek van Johannes, waarin bovendien allerlei uitvoerige mythen over nog veel meer hemelse machten staan. Soms kan de gnostische visie worden beschouwd als de achtergrond van eenvoudiger ogende geschriften, zoals het evangelie van Thomas. De voorgangers van de katholieke kerk konden zonder enige aarzeling inzien dat deze geschriften een heel andere geest ademden dan de door hen erkende apostolische traditie. Desondanks was er in Alexandrië in de tweede eeuw aanvankelijk een tolerante atmosfeer, zodat Clemens daar toch wel uit zulke geschriften citeerde. Maar ook hij onderscheidt ze duidelijk van de vier bekende evangeliën, waarvan hij het bijzondere gezag onderschrijft.

Het proces van canonisering

Er wordt wel gesteld dat de katholieke kerk van de eerste eeuwen de geschriften die zij niet erkende en de stromingen die zich erop beriepen te vuur en te zwaard heeft bestreden en vernietigd. Op grond van de historische bronnen moet echter worden gezegd dat hiervan tot ver in de vierde eeuw geen sprake was. Na de bekering van keizer Constantijn tot het christendom werd deze godsdienst in 313 officieel toegestaan. Na verloop van tijd kreeg de orthodoxe

en katholieke kerk echter steeds meer privileges, en heeft zij haar machtspositie uitgebuit op een wijze die achteraf kritiek oproept. Maar tot aan die tijd hadden de kerkvaders geen andere wapenen dan die van woord en geschrift. Daarvan hebben zij inderdaad volop gebruik gemaakt. Aanvankelijk werd de katholieke christenheid echter van tijd tot tijd door de Romeinse overheid wreed vervolgd. In die periode had zij geen enkele mogelijkheid om andere, afwijkende groepen met fysiek geweld te bestrijden. Ook zijn er in de eerste drie eeuwen van de jaartelling geen concilies geweest waarop de nieuwtestamentische canon is vastgesteld, laat staan dat andere boeken toen officieel zijn verworpen of vernietigd. En toen in 325 voor het eerst een breed, 'oecumenisch' concilie werd samengeroepen, namelijk te Nicea, stond de canon van gezaghebbende boeken niet eens op de agenda!

In 367 somde bisschop Athanasius van Alexandrië in een Paasbrief aan zijn bisdom een lijst van 'gecanoniseerde' boeken op die overeenkomt met de huidige nieuwtestamentische canon. Deze brief was echter geen decreet dat voor de hele kerk gold. Wel blijkt hieruit dat Athanasius instemde met de toenemende consensus die zich al sinds het begin van de derde eeuw aftekende. Dat de synode van Rome van 382, de synode van Hippo Regius van 393 en de synodes van Carthago van 397 en 419 dezelfde lijst voorschreven, bevestigt deze groeiende overeenstemming. Toch beriep een kerkvader als Didymus van Alexandrië zich aan het einde van de vierde eeuw nog op de Herder van Hermas, de brief van Barnabas, een brief van Ignatius van Antiochië, de Didache, en de brief van Clemens van Rome, en verwierp hij 2 Petrus als een vervalsing! Het is frappant dat bij de zesde-eeuwse Codex Claromontanus (een handschrift met de brieven van Paulus) een lijst is gevoegd waarop de brief van Barnabas, de Herder van Hermas, de Handelingen van Paulus en de Openbaring van Petrus wel voorkomen, terwijl de brieven aan de Filippenzen, 1-2 Tessalonicenzen en Hebrëeën er ontbreken.

De positie van vrouwen

Voor zover de katholieke kerk in die eeuwen gebruik maakte van andere vroegchristelijke geschriften dan de uiteindelijk gecanoniseerde, betrof het dus steeds teksten die overeenstemden met haar geloofsbelijdenis. Boeken waarin een leer aan het licht kwam die naar haar oordeel niet in de lijn van Jezus en zijn eerste leerlingen lag, heeft zij afgewezen. In het algemeen getuigt haar oordeel mijns inziens niet alleen theologisch, maar ook historisch gezien van een goede intuïtie. Hiervan moet echter één belangrijk punt worden uitgezonderd. In het Nieuwe Testament is al te zien dat de vrijheid die vrouwen aanvankelijk in het vroege Christendom hadden, langzamerhand wordt teruggedrongen. Zo komt Maria Magdalena noch in de brieven van Paulus (zie 1 Korintiërs 15:5-8) noch in de Handelingen der apostelen voor, terwijl zij blijkens andere bronnen zich wel heeft ingezet voor de verkondiging van Jezus' boodschap. Ook spreekt de eerste brief aan Timoteüs heel anders over vrouwen dan de oudere brieven van Paulus (waarin 1 Korintiërs 14:35-36 als een latere invoeging is te beschouwen!). Er is iets te zeggen voor de conclusie dat de kerkelijke keuze van gezaghebbende boeken in dit opzicht eenzijdig is geweest en door andere getuigenissen gecorrigeerd had moeten worden.

Dr. R. Roukema is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen. Dit artikel is verschenen in *Herdeming* nr. 52, juni 2006.

De meeste bronvermeldingen zijn te vinden in: R. Roukema, 'La tradition apostolique et le canon du Nouveau Testament', in: A. Hilhorst (red.), *The Apostolic Age in Patristic Thought*, Leiden 2004, 86-103.

Zie voorts:

- J.-M. Auwers, H.J. de Jonge (red.), *The Biblical Canons*, Leuven 2003
- L.M. McDonald, J.A. Sanders (red.), *The Canon Debate*, Peabody (Mass.) 2002
- R. Roukema, *Gnosis en geloof in het vroege christendom. Een inleiding tot de gnostiek*, Zoetermeer 2004, 2e druk
- R. Roukema (red.), *Het andere christendom. De gnosis en haar geestverwanten*, Zoetermeer 2000
- R. Roukema, *Het Evangelie van Thomas ingeleid en vertaald. Met de Koptische en Griekse teksten*, Zoetermeer 2005